

**QADIMGI TURK DAVRI MIFOLOGIYASIGA EGA OBRAZ VA
MOTIVLAR**

To`rahodjayeva Barchinoy Tolibjon qizi

*Andijon davlat universiteti folklorshunoslik va dialektologiya yo`nalishi
2- bosqich magistranti.*

Annotatsiya: Turk mifologiyasi tarixiy turk xalqlari ishongan mifologik butunlikka berilgan nomdir. Qadimgi rivoyatlar turkiy xalqlarning qadimgi umumiy e'tiqodi bo'lmish tengrilik elementlarini o'z ichiga olishdan ko'ra ijtimoiy va madaniy mavzularga to'la. Ularning ba'zilari keyinchalik islomiy unsurlar bilan almashtirildi. Mazkur tezisdagi qadimgi Turk davri mifologiyasiga ega obraz va motivlar to'g'risida qisqacha bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Turk mifologiyasi, motiv va obrazlar, masallar va dostonlar, "SHaman" "tabib", "sehrgarlik", "folbin".

Qadimgi turk davri mifologiyasi, dini va madaniyatida ko'plab obrazlar va motivlar mavjud bo'lib, ular turk xalqlarining dunyoqarashi, urf-odatlar va ta'limotlari bilan chambarchas bog'liq. Bu miqyosda bir necha muhim obrazlar va motivlarni, shuningdek, ularga oid ilmiy manbalarni keltiraman: Tehry, osmon xudosi, turk mifologiyasining markaziy obrazi bo'lib, u tabiat va insoniyatning muqaddas ramzi hisoblanadi. Tehry o'zini osmonda namoyon qilib, insonlarga rahnamo bo'ladi. Yer-ona – tabiat, moddiy va ruhiy dunyoning simvoli. U turklarning oilaviy, jamiyatdagi va tabiatdagi rolini ifodalaydi. Shamanlar, ruxlar va xudo bilan aloqa o'rnatishda muhim rol o'ynagan. Ularning rituellari va marosimlari turk xalqlari uchun ma'naviy yordam va yo'l ko'rsatish simvoli bo'lgan.

O'qilgan qurilmalar, yurakni va yurakdoshlarni ifodalaydi, ular orqali tarixiy qadriyatlar va to'planishlar namoyon bo'ladi. Ajdarho-qadimgi turk mifologiyasida murakkab simvol. U ko'pincha yamanlik, hamda ilohiy mudofaa

Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi

sifatida obrazlashtiriladi. U yurakdagi qayg'u va zulmni ifodalaydi, ammo shunga qaramay, u muvaffaqiyat simvoli hamdir. Turk mifologiyasida masallar va dostonlar, ularning to'ldirilishi va ma'nolari orqali, xalqning tarixiy tajribalari va qadriyatlarini ulashadi. Tabiat, an'anaviy ma'noda, inson hayoti uchun muhimdir. U shunchaki moddiy jahon emas, balki ruhiy, ma'naviy o'lchamga ham ega. O't, ko'pincha, poklik, hayot va energiya ramzi sifatida qabul qilinadi. Ushbu obraz ruhiy rivojlanish va ilk jamiyatlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Turk mifologiyasi tarixiy turk xalqlari ishongan mifologik butunlikka berilgan nomdir. Qadimgi rivoyatlar turkiy xalqlarning qadimgi umumiy e'tiqodi bo'lmish tengrilik elementlarini o'z ichiga olishdan ko'ra ijtimoiy va madaniy mavzularga to'la. Ularning ba'zilar keyinchalik islomiy unsurlar bilan almashtirildi. Dunyodagi eng qadimiy adabiy hujjatlardan biri sanalgan "Dada Qo'rqu" dostonlarining asl nusxalari va Drezden kutubxonalarida saqlanmoqda. Bu Egey va Anadolu sivilizatsiyasi mifologiyasi bilan o'xshashliklarga ega. Shuning uchun, e'tiqod elementlarini hisobga olgan holda, umumiy ta'rif bo'lgan turk mifologiyasini "Turk mifologiyalari" deb atash to'g'riroq bo'lishi mumkin. Alovddin Juveyniyning so'zlariga ko'ra, qadimgi turklar o'z diniy rahnamolariga "Tuyuk", diniga esa "Namus" va "En-" so'zlarining birinchi ildizi bo'lgan "Namus" nomini berganlar. Nevamis-i Ilahiyeye arabchada ishlatiladi. Yunon tiliga "Numus- Havus" deb tarjima qilingan bu so'z cheksiz kuch va iroda ma'nosida qo'llangan va sanskrit tilida "Xudo" so'zining ekvivalenti sifatida ishlatilgan. Turklar o'zlarining ruhoniylarini "Tuyun", folbin va sehrarlarini "Kam" deb atashgan. Qolaversa, turklar diniy kitoblarini "Nom", tuyunlar esa "Nomiler" deb atashgan. Islom dinidan keyin o'g'uzlar o'z kamlariga "Ozan" deb nom berishgan. "Shaman" so'zi evropaliklar tomonidan ishlatiladigan so'z edi. Shamanlar jamiyatda uch xil kasbni, ya'ni "tabib", "sehrarlik" va "folbin" bilan shug'ullangan. Turk mutafakkiri Ziyo Go'kalpning fikricha, yevropaliklar noto'g'ri "shamanizm" deb atagan turklarning qadimgi dinlarining asl nomi "tuyonizm" bo'lishi kerak. Yana Ziyo Go'kalp himoya qilgan g'oyalarga ko'ra, turklarning dini dastlab "Naturalizm" sifatida qabul qilingan bo'lsa-da, aslida u

ba'zi taxalluslardan tashkil topgan va ba'zi namunalar sig'inadigan "Symbolizm" ma'nosini bildiradi. Turli sharoitlarda yashovchi jamiyatlar o'rtasida keng tarqalgan ushbu e'tiqod tizimida din va sehnri ajratadigan bo'lsak, bir tomondan animizmning bir turidan kelib chiqqan "shamanizm" bo'lsa, ikkinchi tomondan, "tuyonizm"ni boshqaradigan "tuyonizm". xudolar va koinot.

"Oltoy turklari" osmon o'n yetti qavatdan iborat, eng yuqori qavatda esa barcha xudolarning otasi hisoblangan "Kayra Xon" istiqomat qiladi, deb ishonishgan. Bu xudodan uch xil xudo chiqqan. Bu xudolarning birinchisi osmonning o'n oltinchi qatlamida oltin taxtda o'tirgan "Ulgen" edi. Ikkinchisi to'qqizinchi qavatda yashovchi "Kizagan", uchinchi esa yettinchi qavatda uy qurgan "Mergen" edi. Qolaversa, bu qatlamda yeru osmonni yorituvchi "Dun Ana" nomini olgan "Oy ota" yashagan. Beshinchi qatlamda "Yaratuvchilarning Yaratuvchisi" deb atalgan "Katay Xon" yashagan.

Turk mifologiyasida Osmon Xudosi haqiqiy yaratuvchi kuchdir, u Kayra Xonning otasidir. Shayton Erlikxon yer osti hukmdori. Ulgen esa osmonning 16-qavatida yashaydi va Kayra Xonning o'g'lidir. "Barak Ata" mo'g'ul va turk mifologiyalarida mo'g'ullardan kelib chiqqan deb taxmin qilingan it boshli mavjudotga berilgan nom bo'lib, "Nokay Echege" nomi bilan ham tanilgan. "Umay" unumdorlik va farovonlikni anglatadi. Uning uchta shoxi bor, oq libos kiygan va tug'iladigan bolalarni o'zi tanlaydi. Ulgen, Umay va Barak otalar keyinchalik ilohiylashtirilgan. Kuyash turkiy jamiyatlarda quyosh xudosi g'oyasini anglatadi. Maygil - suvlar xudosi. Urush xudosi kiyimdir.

Qadimgi turkiy adabiyot ma'nbalariga e'tibor beradigan bo'lsak turk-budda adabiyoti namunalari ularning katta qismni egallaganiga guvoh bo'lamiz. Tabiiyki, asarlarning ko'p qismi buddaviylik dini falsafasi bilan chambarchas bog'langan. Manbalardagi mifologik syujet, motiv va obrazlar buddaviylik dini g'oyalari asosida shakllangan. Shu ma'noda qadimgi turk-budda adabiyoti manbalari va ulardagi ayrim mifologik unsurlarga to'htalib o'tsak. Qadimgi turkiy xalqlarda buddaviylik tasiridagi adabiyotning ko'p qismi sanskrit, xitoy, to'xar va so'g'd va boshqa tillardan tarjima qilingan prozaik asarlar, original matnlardan

tashkil topgan. Bunday tarjimalar sutralar, sutralar ichidan joy olgan aforizmlar, ibratli gaplar (sentensiyalar), hikoyatlar (pritchalar), budda ta'limoti yoritilgan turli illyustratsiyalar ko'rinishida bo'lgan. Qadimgi turkiy buddaviylar ichida XI asrda mashhur bo'lgan asarlardan biri bu "Suvarnaprabxasa", ya ni "Oltun yoruq" asaridir. Bundan tashqari, turkiy qavmlar orasida mashhur bo'lgan asarlardan biri "Saddxarmapundarika", "Xayirli qonunning oq lotos guli" hisoblanadi. Bu sutrada buddaviylik bilan bog'liq ko'plab hikoyalar mavjud. Bundan tashqari, Qadimgi turkiy budda madaniyati va adabiyotidan bo'disatv Avalokiteshvarga bag'ishlangan sutralar ham o'rin olgan. Buddaning hayoti va undagi ibratli hikoyalar tarjimalari –jataka va avadanlar ham turkiy budda adabiyoti ajralmas qismlaridan biridir. Qadimgi turk-budda adabiyoti tadqiqochilarining harakatlari natijasida "Xarichandra", "Maxendrasena", "Priyankara" kabi to'plamlarga aloqador shunday parchalarni aniqlash mumkin bo'ldi. Bunday hikoyalarning asosiy qahramonlari buddaviylik g'oyalari bilan sug'orilib, mifologik xarakterga ega bo'lgan.

Asosiy qahramonlar Buddha va bodxisatlar bilan birga insonlar – podshoxlar ularning umr yo'ldoshlari, saroy ahli, sotuvchilar, yakshi (shayton), hayvonlar va antropomorf shaklidagi "o'zga olam" mifologik maxluqlaridir. Buddha aqidalarida ham cholg'u asboblari muhim vazifa o'tagan. Qadimgi turkiy xalqlardagi shomonlik marosimlarida ham cholg'u asbobi –dovul asosiy kultrlardan biri bo'lgan. Bu jihatlarning ikki din o'rtasida parallel kelishini ayrim olimlar budda aqidasi mahsuli deya fikr bildirishmoqda. Albatta, bu fikr isbottalab bo'lsa ham o'z o'zaklariga ega. Biroq, budda marosimlarida ham dovul bilan bog'liq jarayonlar borligi va ularning yasalishidagi o'xshashliklar ularni bir-biri bilan bog'lamoqda. Qadimgi turk-budda adabiyoti personajlari ananaviy buddaviylik personajlarining tipik ko'rinishi xususiyatiga ega. Ularda asosan, Hind adabiyotidan o'zlashtirilgan kompazitsion usullardan foydalanilgan. Bunday usulda asosiy syujet shogirdning ustoziga savol berishiga va javob olish barobarida buddaviylik amallari qonunlarini ham o'rganib ketishiga asolangan bo'ladi. Ustoz javob berganda buddaviylik amallarini aytib hikoyalar keltirgan. Bunday hikoyalar zamirida yaxshilik va

yomonlik o'rtasidagi kurash tasvirlari turli mifologik qahramonlar misolida tushuntirilgan. Qadimgi turkiy xalqlar bunday hikoyalarni tarjima qilish va o'zlashtirish bilan birga, o'zlarining folklor hamda adabiy an'alariga oid ayrim syujetlarni asarga qo'shish orqali boyitib borganlar. O'z tarjima uslublaridan foydalanib ko'proq asarlarni turkiy xalqlarga moslashtirish tajribasi ham bo'lganligi manbalardan ma'lum bo'lmoqda. Bu o'rinda tarjimonlar turkiy xalqlar vakillaridan bo'lganligi va o'sha asarni qaysidir ma'noda muallifi ekanligini ham unutmaslik kerak. Shuning uchun ham, qadimgi turkbudda adabiyoti tarjima va buddaviylik aqidalarini yoyishga mo'ljallangan adabiyot sifatida qaralmasligi kerak deb o'ylaymiz. Chunki adabiy va madaniy aloqalarning kengayishi qadimgi turkiy adabiyot hamda madaniyatda g'oyalar assimilyasiya (evrilish)ga olib keldi. Bunday evrilish davrida syujet, motivlar buddaviylikni qabul qilgan va o'zlarining oldingi dinlari syujet motivlarini o'sha adabiyotda ham bo'lishini xohlagan insonlar g'oyalarini ham hisobga olishni talab qiladi.

Qadimgi turk-budda adabiy manbalarning ko'pchiligi to'liq bo'lmagan shaklda yetib kelganligini yuqorida ham ta'kidlagan edik. Ushbu parchalardan A.F. Lekok va V.K. Myuller kabi olimlar foydalanib yaxlit bir holdagi matnlarni qayta tuzib chiqdilar va ular haqida fikrlar bildirdilar. Masalan, bunday manbalar qatoriga "Kansanasara" (ñanas), "Buddaviylikning afzalliklari to'g'risidagi she'r", "Priyankara" ("Priyankara") singari asarlarini kiritishimiz mumkin. "Priyankara" asari Buddaviylikni targ'ib qiluvchi shaxzoda-bodisatv haqida bo'lib, afsonaga ko'ra shaxzoda o'z suyaklarini (nima uchunligi ma'lum emas), terisini yozish uchun, qonini siyoh sifatida foydalanish uchun, barchasini budda yo'lida qurbon qiladi". Shunday toifadagi asarlaridan yana biri, "Saddanta" ("Saddanta") parchasining boshqalaridan farqi uning xitoy va to'xar tillaridagi variantlarining ham borligidadir. Afsonaga ko'ra Bxadra (urg'ochi fil nomi) avvalgi hayotida sevgilisining unga e'tibor bermasligidan qiynaladi. Shu sababdan sevgilisiga nisbatan nafrat paydo bo'ladi. Budda dini qoidalariga ko'ra, yana u qayta tug'ilgan paytda u baquvvat go'zal fil bo'lib dunyoga keladi va qirol Braxmadattidan uni o'ldirishni talab qiladi. Uni o'ldirilishi topshirilgan ovchi matnda sof qadimgi

turkiy tilda qirolga quyidagicha murojaat qiladi: yag'iz yir ärkligi ulug'ilig' (Qo'ng'ir yer erkni ulug'laydi). Voqaelar rivojiga ko'ra, Kasaya (Muqaddas libos) libosini kiygan ovchi nagapushpa (Sansara) gullari ichiga berkinishi Buddaviylikdagi mifologik obraz Maytreya kultiga ishora hisoblanadi. Garchi urg'ochi fil ogohlantirgan bo'lsada, bu libosdagi ovchini ko'rsada undan hayiqmaydi. Chunki, Maytreyagina shu libosda yuradi va hayvonlarga zarar keltirmas edi. Ovchi mo'ljalni aniq oladi. Og'riq azobli, nafrati kuchli bo'lsada, fil oltita og'iz shohini ovchi sug'urib olishiga chidaydi. Buni ko'rib turgan budda ilohlari filning bu harakatlari zamirida, ya'ni azob nafratni yengish yo'li orqali Indra va Braxma darajasiga chiqishni maqsad qilmaganmikan degan gumonga boradilar. Fil ularning gumonlariga qarshi turib: "Agar men Sansara (San) sardori bo'lsam va menda og'riq azobli, nafrat kuchli bo'lsada uni ovchiga nisbatan qo'llamasam, albatta ohirda sug'uribolingan oltita og'iz shohim qaytarilmaydimi!"

Yuqoridagi parchalardan qisman fikrlarni anglab olish mumkin. Bularning ayrimlari katta bir hikoyaning kichik qismi bo'lsa, ayrimlari kichik syujetlarga asoslangan parchalardir. Olimlarning fikricha, mana shunday shakl va mifologik qahramonlarning ma'lum bir hayvonlar obrazida kelishi turk-budda adabiyotning o'ziga hos tomonlaridan biri hisoblanadi. Ushbu parchalarning ayrimlarini boshqa turkiy bo'lmagan tillarda ham namunalarning borligi aniqlangan. Ayrim matnlar qiyoslanganda turkiy tildagi variantlari ancha boyitilganligi ko'zga tashlangan. Demak, bu asarlar tarjima bo'libgina qolmay, alohida o'ziga hos tomonga ega qadimgi turkiy yozma adabiy - an'analar va afsonaviy qahramonlari bilan boyitilgan parchalar desak mubolag'a bo'lmaydi. Yuqoridagi kabi parchalardan tashqari hajman katta, adabiy normalarga javob beradigan hikoyalar ham uchraydi. Bularning ayrimlari asar tarkibida bo'lsa, ayrimlari o'zi alohida hikoya tarzida uchraydi. Ayniqsa "Oltun yorug'" asari tarkibidagi "Och yo'lbars" hikoyasi diqqatga sazovordir. Undan tashqari "Shahzodalar Qalyanamqara va Papamqara haqida qissa" haqidagi hikoya ham o'ziga hosligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullaev, T. (2005). "Turk xalqlarining Тенгї dini". Toshkent: O'zbekiston

milliy universiteti nashri.

2. Aripov, A. (2009). "Turk mifologiyasida Yer-ona obrazi". "Mifologiya va adabiyot", 3(1), 45-53 b.
3. Turaev, X. (2011). "Kadimgi turk mifologiyasida ajdar obrazi". "Filologiya ilmi", (3), 23-29 b.
4. Karimov, Sh. (2014). "Turk xalqlarida bo'ri simbolizmi". "Tarixiy va madaniy tadqiqotlar", 1(2), 12-19 b.
5. Madaliev, A. (2016). "Turk dostonlari va mifologiyasi". "Adabiyot va madaniyat", (1), 66-75 b.
6. Bobojonov, D. (2018). "Kadimgi turk mifologiyasidagi ko'llar va olamlar". "Etnografiya va antropologiya", 2(3) b.